

УДК [378.016:168.522] (043.3)

Реалізація принципу літературоцентричності культури в змісті циклу гуманітарних дисциплін

Тетяна Зюзіна,

доктор педагогічних наук, професор,
завідуюча кафедрою образотворчого мистецтва та професійної майстерності
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

*Сучасні тенденції використання літератури
в системі загальної освіти*

Література як елемент гуманітарної освіти представлена в багатьох університетах світу. У вітчизняній системі освіти сформована традиція практично цілком відносити вивчення літератури до рівня середньої загальної освіти, якщо, зрозуміло, мова не йде про підготовку майбутніх філологів. Традиційно в освітніх програмах вітчизняних університетів література не була представлена. Тенденції до зниження якості мови і мислення студентів-першокурсників, що демонструються результатами соціологічних та педагогічних досліджень, перешкоджають формуванню професійної компетентності у ВНЗ. Це зумовлює необхідність серйозної корекції процесу вивчення словесності («літератури — мови» у їх взаємному зв'язку й зумовленості).

Аналіз сучасної соціокультурної ситуації в Україні, вивчення ситуації викладання літератури у вітчизняній школі та вивчення рівня читацької та літературної культури студентства, здійснені під час дослідницької роботи, дозволяє зробити висновок, що процес прилучення до кращих літературних зразків повинен органічно продовжуватися в межах гуманітарної культурологічної підготовки.

Література повинна стати обов'язковою складовою культурологічного знання у вітчизняних ВНЗ.

За результатами аналізу наукових та методичних праць з питань вивчення літератури в загальній освіті можна дійти висновку, що в середній школі широко впроваджується культурологічний принцип вивчення літератури, тому логічним є врахування принципу літературоцентричності культури у ВНЗ у процесі гуманітарної культурологічної підготовки.

Художній твір необхідно розглядати на широкому культурному тлі, і саме така ситуація створюється в навчальних культурологічних курсах у вищій школі. Саме в полі зору культури художній твір відображає, закріплює та передає іншим людям художні ідеї та образи. Культура дає код, що дозволяє прочитати, сприйняти, зрозуміти твір. Історико-культурний підхід виходить з розуміння художнього твору як частини духовної культури. Культурологічні дисципліни створюють ідеальну атмосферу для вивчення літературного твору за культурологічним принципом. У межах освітньої галузі створюються умови прочитання твору в кількох паралельних

культурних прошарках: як факт духовної культури народу; як свідок певної культурної епохи та її своєрідного стилю; як дзеркало неповторного культурного світу письменника; як акумуляція й відображення знань про інші культурні сфери: філософію, історію, політику, психологію, мистецтво тощо.

Виходячи з аналізу нової соціокультурної ситуації, зробимо спроби визначити дидактичні засади відбору та методик освоєння літературних творів у процесі вивчення в межах культурологічних дисциплін.

Голодення характеризується стрімким примноженням та ускладненням віртуальних реальностей, що впливають через людей на соціальну реальність. Комп'ютерні технології ведуть до глобалізації віртуальних форм духовного життя, до звуження значущості конкретної соціальності у формуванні суб'єктивності, свідомості, внутрішнього світу людини, її орієнтацій. Це породжує багато нових проблем і протиріч. Стрімкий та нестримний процес розширення віртуальних меж життя людини веде не тільки до розширення горизонтів свідомості, що конструктивно, але і до розмивання меж між реальним і віртуальним світом. При цьому з'являється велика кількість нових проблем у розвитку «Я» людини і комунікаційних процесів [2, с. 258]. В освітньому процесі, на наш погляд, згідно з принципом створення альтернативних культурних доміант, компенсаторних впливів, прагнучи подолати у свідомості молоді тенденції до уявлень про життя згідно з віртуальними моделями, необхідно обирати для включення в зміст гуманітарної культурологічної підготовки у ВНЗ твори, які акцентують увагу на реальності, віддзеркалюють життя у формах самого життя. Ми вважаємо, що у навчальних програмах, рекомендованих переліках літератури, доміантне положення повинна зайняти переважно реалістична література XIX — XX століття з яскраво вираженою філософською, морально-етичною проблематикою.

Наведемо наші аргументи на користь того, чому саме реалістична література цього періоду, на нашу думку, повинна зайняти домінуючі позиції в культурологічній гуманітарній підготовці студентів університетів. Перш за все, тому що лише в XIX столітті формується сучасна літературна мова, принаймні українська й російська. До того ж, класична література XIX століття була більш ніж літературою. Вона стала синтетичним явищем культури, по суті, універсальною формою суспільної самосвідомості, що виконувала місію соціальних наук [3, с. 111]. У реалістичних творах XIX—XX століття кожен конкретний елемент образу наповнено смислом. Типізація характерна для більшості розповідальних жанрів літератури, театру та кіно. Тут внутрішнє та зовнішнє, загальне та індивідуальне гармонізовані та врівноважені. Образи створені уявою, проте правдоподібні. Література XIX — XX століття найбільшою мірою історично наближена до соціального досвіду сучасника, а тому й більш зрозуміла. Тобто при виборі літератури цього періоду реалізується один з найбільш значущих педагогічних принципів — урахування вікових та соціально-психологічних особливостей учнів при відборі змісту навчальної дисципліни.

Представленість переважно реалістичної літератури в змісті гуманітарної культурологічної підготовки, на нашу думку, є принциповою. У реалістичній літературі внутрішній світ і поведінка героїв несуть на собі характерні ознаки свого часу. Письменник нерідко зображує пряму залежність соціальних, моральних, релігійних уявлень героїв від умов людського існування в суспільстві, надає значну увагу характеристиці цих умов, зокрема соціально-побутовому виміру часу. Водночас сила реалістичних творів не вичерпується характеристикою умов, у яких живе людина. У зрілому реалістичному мистецтві обставини зображуються як невід'ємна, важлива, але все ж таки передумова розкриття душевного світу людини, сутність же — виявлення

будови людських почуттів, душевних драм, розвиток характеру, тобто всього того, що становить життя людського духу.

Розмірковуючи над природою свідомості, австрійський психоаналітик Віктор Франкл писав, що «ми завжди зорієнтовані на смисл, а осмисленість можлива лише при виході за межі власного «я», тільки через подолання суб'єктивізму. При самозамкненості ніякого смислу просто немає, ми обов'язково повинні «трансцендентувати», переходячи межі, і тягнутися до інших людей. Художник ніколи не творить «лише для себе». Він несе своє «я» іншим — цінителям, критикам, і тому обов'язково торкається реальності — тієї самої, що єдина для всіх і тому здатна надавати смисл творчості» [4, с. 435]. Щодо творів постмодернізму ХХ століття, то їх пафос — у художньому запереченні, у розбиванні людських форм, естетизації потворного. Не ставлячи під сумнів художні достоїнства, психологічну глибину творчості Е. Іоненску, Ф. Кафки, Зюскінда, Джеймса Джойса та інших письменників постмодернізму, чиї твори включено для вивчення в навчальні програми старших класів, усе ж таки не можемо не зауважити, що домінуючі настрої цих творів: песимізм, розчарування, самотність та інші — це настрої, на яких недоцільно акцентувати увагу молоді. Література постмодернізму з її «потокм свідомості», безсюжетністю, деструкцією змісту, хаотичністю не може бути чинником формування духовно-ціннісних основ молодій людині, сприяти вирішенню виховних проблем.

Оскільки в царині сучасної літератури молодь надає перевагу розважальним жанрам, у яких створюється світ ілюзій, що сприяє відторгненню від світу реальності, призводить до формування неадекватної її оцінки, а значить, не сприяє формуванню соціальної та світоглядної зрілості особистості, то особливого значення набуває відродження інтересу до реалістичної літератури як чинника виховного впливу.

Посилення класичного художнього компонента в гуманітарній освіті може розглядатися як варіант технології «врівноваженого» представлення в актуальній культурі молоді «класичного» й «сучасного» мистецтва, ін'єкції вічних культурних цінностей у сучасну духовну культуру за умов домінування медіа, з їх специфічними принципами створення змісту медіа-текстів та способами подання медіа-інформації, що в основному відповідають постмодерністським естетичним засадам.

Наша авторська позиція полягає в тому, що при відборі літературної спадщини для включення в зміст гуманітарної культурологічної підготовки в університетах треба орієнтуватися на літературу «малих форм» (поезія; прозові твори: оповідання, новели, есе). Це створить ситуацію, коли навіть в умовах сучасного прискореного темпо-ритму життя можна було б прочитати літературний твір без скорочень, зберігаючи цілісне художнє сприйняття.

Аргументами на користь того, що краще вивчати твір малої форми цілісно, аніж великий — фрагментами, є принципові положення про художній твір як цілісність, яку не можна замінювати подібностями, симулякрами. Ю. Лотман у книзі «Структура художнього тексту» та інших доводить, що художній текст з притаманними йому образами, метафорою, ритмікою несе в собі набагато більшу інформацію, ніж текст звичайний. Притаманний йому зміст не може бути прямо переданий поза тією конкретною структурою, що спеціально створена для нього художником (митцем). Будь-яка редукція, тобто зведення до більш простого варіанта, збіднює зміст, призводить до втрати інформації. Думка письменника реалізується у визначеній художній структурі й невіддільна від неї. Змінена структура донесе до читача чи глядача іншу думку. З цього виходить висновок, що у вірші немає «формальних елементів» у тому сенсі, який, як правило, вкладається в це поняття. «Художній

текст — складно побудований смисл. Усі його елементи суть елементи смислу» [4, с. 195]. А коли відбувається перехід змісту з однієї форми в іншу, розробка одного й того ж сюжету мовою різних мистецтв (нерідка практика в художній культурі), то всі ці твори — самостійні й оригінальні, вони — «за мотивами», вони — інтерпретації.

Важливо, щоб літературні твори для вивчення в межах гуманітарної культурологічної підготовки в університетах обирались за проблемно-аксіологічним, а не тільки історико-хронологічним принципом, до речі, такими є й сучасні тенденції використання літератури в системі загальної освіти за кордоном. Пріоритетними для відбору в умовах гуманітарної підготовки повинні стати твори, що відзначаються глибиною морально-психологічної проблематики, оскільки вони будуть розглядатися в межах навчальних курсів «Етика», «Релігієзнавство», «Культурологія». Відбір літературних творів малих форм, переважно реалістичних з глибокою про робкою соціально-психологічної, етичної проблематики зумовлений прагненням створити умови для показу цілісності людської душі, її смислонаповнення.

Вищенаведені положення, на нашу думку, мають принциповий характер і повинні лягти в основу репрезентації літератури як на лекціях, так і на семінарських заняттях з культурологічних дисциплін, у зміст яких вводиться обговорення літературного твору на основі самостійного аналізу.

При відборі літературних творів для вивчення виникає питання: чи повинні вони обов'язково належати до «високої літератури» чи ні, а якщо ні, то чому ми зупинились саме на них. Зазначимо, що в сучасному мистецтвознавстві та естетиці достатньо поширеною є позиція, що у сфері естетичного сприйняття не існує об'єктивних оцінок (неможливо строго довести, що той чи інший твір є «шедевром»). Будь-яка оцінка є результатом суб'єктивного акту сприйняття [1;

с. 264]. Правомірність зарахування твору до «високого» чи «низького» мистецтва є надто проблематичною. Тому вважаємо доцільним орієнтуватись на класифікацію творів мистецтва за оцінною шкалою «глибоке» — «поверхове», «складне» — «примітивне». Прагнучи до того, щоб такий об'єкт, як «світ людської душі», «світ людської культури» не був для студента пустим звуком, щоб цей об'єкт був йому добре відомим і став би предметом аналізу, доцільним є обрати твори, що відображають глибокі смисли, тонкі емоції, обходячи стороною «примітивні» (зокрема, у мовному відношенні), що неглибоко розкривають духовну проблематику, поверхово торкаються світу людських почуттів, емоцій і смислів. Критерій «багатства художньої мови» є обов'язковим у процесі відбору.

Ми вважаємо, що визначальними критеріями для відбору літературних творів для репрезентації в процесі культурологічної підготовки повинні бути: глибина розробки духовно-психологічної проблематики; інтерес до соціального аспекту життя людини; етична визначеність Цим критеріям відповідають оповідання, есе, новели письменників-реалістів ХІХ — ХХ століття. Коло письменників широке, творчість одних більш відома, інших — менше, це не повинно бути, на наш погляд, провідним критерієм відбору.

На нашу думку, у циклі культурологічних дисциплін доцільно керуватись аксіологічно-проблемним принципом відбору літературного твору, а не ставити завдання відобразити історико-літературний процес згідно з канонами літературознавства. У відібраних творах провідними повинні бути теми любові, дружби, справедливості, самовизначення, творчості, тобто тих духовних феноменів, що інспірують найскладніші нюанси людських взаємин. Це визначається прагненням створити умови для того, щоб багатство проблематики й багатство художньої мови були освоєні студентством максимально глибоко.

Таким чином, духовно-моральний потенціал, змістова значущість твору є для нас визначальним критерієм відбору літературного матеріалу для включення в культурологічну підготовку студентів.

Відносно співвіднесення національного й світового компонента, то ми дотримуємося позиції їх урівноваженої представленості в колі рекомендованої літератури. Українська література, на наш погляд, може бути представлена оповіданнями та новелами М. Коцюбинського, Г. Косинки, О. Довженка, Г. Тютюнника; європейська та американська — О. Бальзака, І. Готорна, Дж. Джеймса, Р. Гух, Б. Шоу; російська — А. Чехова, М. Горького, М. Шолохова, В. Шукшина, В. Распутіна; інших культурних регіонів — Х. Кортасара, Х. Л. Борхеса, Габріель Гарсія Маркеса, А. Рюноске, Х. Мураками. Відбір доцільно здійснювати виключно за проблемно-аксіологічним принципом та, значною мірою, з урахуванням суб'єктивних уподобань, чого не можна уникнути в такій ситуації. У «Релігієзнавстві», на наш погляд, доцільно обговорити оповідання «Обідня безбожника» О. Бальзака, «Співак» Р. Гух, «Жовта квітка» Х. Кортасара, «Павутинка» А. Рюноске. У «Культурології» — «Майстер краси» І. Готорна, «Мадонна майбутнього» Дж. Джеймса. В «Етиці» — новели та оповідання Б. Шоу, Л. Толстого, А. Чехова, М. Горького, М. Коцюбинського, В. Шукшина, Джека Лондона, Е. Хемінгуей, А. де-Сент-Екзюпері та ін. Проте тут не може бути жорстких рекомендацій, обов'язковою умовою є обговорення та аналіз обраних творів під час семінарів.

Сьогодні фахівці в галузі методики викладання літератури сперечаються, які методи роботи з літературним твором є більш продуктивними: аналіз літературного твору в єдності форми та змісту чи інтерпретація. На наш погляд, не можна протиставляти або абсолютизувати ці два підходи до осмислення, досягнення, розуміння художнього тексту, бажання збагнути літературний твір. Їх необхідно розглядати й використовувати як рівноправні

та взаємодоповнюючі методи. Необхідно давати взірці раціонального аналізу та стимулювати здатність до інтерпретації. Кожен з цих методів може бути одним з етапів, рівнів освоєння тексту, залежно від індивідуальних особливостей. Осягнення смислу — мета. Досягнути її можна різними засобами. Необхідно мати на увазі абсолютну складність соціального і художнього змісту класичної літератури, сприймання якої потребує високого рівня літературного розвитку. Чи потрібен раціональний аналіз прочитаного твору в процесі культурологічної підготовки. На нашу думку, обов'язково. Раціональний аналіз з обміном враженнями з приводу прочитаного не буде заважати суб'єктивному сприйняттю та особистій інтерпретації літературного тексту. Такий підхід буде сприяти практиці раціонального мислення на основі вивчення кращих класичних взірців.

Ми не погоджуємося з тими, хто вважає, що аналіз художнього твору збіднює його сприйняття. Формальний, структурний, можливо. Ми вважаємо, що етико-психологічний аналіз художнього твору, навпаки, поглиблює сприйняття. Оскільки, на думку Умберто Еко, «всякий твір мистецтва представляє собою об'єкт, що припускає безкінечне число можливих варіантів сприйняття» [4, с. 218] й обмін враженнями, обмін точками зору може поглибити його, тим більше, що воно нерегламентоване, вільне.

Таким чином, ми розглянули проблему підходів до визначення дидактичних принципів відбору літературних творів для ознайомлення та методів їх освоєння в навчальному процесі в циклі культурологічних дисциплін гуманітарної підготовки.

Нами сформульовані підходи концептуального характеру, що стали основою дидактичних засад відбору літературних творів в межах авторської моделі літературної складової культурологічної освіти. Наша позиція — це не прагнення на свій розсуд визначити ті літературні твори чи тих авторів, які необхідно вивчати в

обов'язковому порядку в межах загальної культурологічної освіти студентів. Це лише приклад того, як у навчальному процесі, зважаючи на літературоцентризм культури, можна використовувати літературні твори не за принципом презентації історико-літературного процесу, естетичних особливостей, а за проблемно-аксіологічним принципом у ході вивчення дисциплін культурологічного циклу «Етика», «Культурологія», «Релігієзнавство». Отже, підкреслимо, що дидактичні підходи до відбору творів для вивчення в культурологічній освіті ВНЗ, згідно з авторською позицією, повинні вибудовуватися за логікою бінарних опозицій: «віртуальність — реальність», «потік свідомості — смислоповнення», «великі форми — малі форми літературних творів», «фрагментарність ознайомлення — цілісність сприйняття», «примітивізм мови і мислення — багатство художньої мови», «літературно-історичний принцип представлення — проблемно-тематичний принцип представлення літературного твору», «безоцінність — аксіологічність».

Підсумовуючи, сформулюємо педагогічні завдання введення вивчення літератури в культурологічній гуманітарній університетській підготовці в умовах нової соціокультурної ситуації [5, 6].

Література реалістичного напрямку повинна сприяти поверненню зацікавленості проблемами реального життя на противагу віртуалізації, що спричинена поширенням засобів масової комунікації, сприяти збереженню здатності логічно мислити на противагу розвитку «мозаїчного» мислення, що формується мас-медіа, сприяти формуванню, зба-

гаченню, ускладненню мови на противагу її примітивізації, що формується в процесі сприйняття екранної культури, під впливом мультимедійних технологій (Інтернет-спілкування, спілкування по мобільних телефонах).

Таким чином, ми обґрунтували теоретико-методологічні засади інтеграції літературного твору в змістову структуру культурологічної підготовки як гуманітарної складової професійної освіти у ВНЗ.

Література

1. Борев Ю. Б. Эстетика : учеб. пособие / Ю. Б. Борев. — Ростов н/Д. : Феникс, 2004. — 704 с.
2. Минюшев Ф. И. Социология культуры : учеб. пособие для вузов / Ф. И. Минюшев. — М. : Академ. проект, 2004. — 272 с.
3. Теплинський М. В. Російська література : проб. підруч. для 10 кл. загальноосвітньої шк. / В. М. Теплинський, Ю. І. Султанов. — К. : Зодіак-Еко, 1997. — 554 с.
4. Золотухина-Аболина Е. В. Страна философия : (книга для школьников и студентов) / Е. В. Золотухина-Аболина. — Ростов н/Д ; Феникс, 1995. — 544 с.
5. Лотман Ю. И. О двух моделях коммуникации в системе культуры / Ю. И. Лотман // Избр. ст. : в 3 т. — Таллинн : Александра, 1992. — Т. 1. — 479 с.
6. Дроздовський Д. Про нову методичну модель історико-літературного процесу // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. — 2010. — №1. — С.16.

15.06.2011